

פרקים בתולדות היישוב הישן *

מאת שמחה רז

הסופר והחוקר אלעזר רפאל מלאכי, מפרי גידוליה של ירושלים הישנה, עושה בארה"ב זה למעלה מיובל שנים ושמו הולך לפניו כבר-סמכא בתולדות הישוב הישן. כמי שהסתופף בצילה של ישיבת "עץ-חיים" בירושלים, ספוג הוא בגירסא דינקותא דלא משכחת וכוח התמדתו עמד לו לעמול זה כששים שנה בחקר תולדות היישוב.

המחקר על העתונות העברית הירושלמית, היה פירסומו הספרותי הראשון, אותו פירסם בגיל טו ב"לוח ארץ ישראל" של לונץ (ועד אז כמעט לא היתה עתונות עברית אחרת מחוץ לירושלים). מאז לא חדל כמעט לכתוב ועתה הוגש לנו ספרו הקרוי בשם "פרקים בתולדות היישוב הישן", בו נתלקטו לראשונה כ"ג מחקרים המקיפים את תולדות היישוב בארץ ישראל בתקופה של מאה שנים ומעלה החל מעליית תלמידי הגר"א, ועד להתעוררות הלאומית וראשית יסוד היישוב החדש בארץ.

כאמור, נפתח הספר במחקרו "הגר"א והעליה לארץ". כידוע ניסה הגר"א עצמו לעלות לארץ-ישראל אלא שמפני סיבות בלתי ברורות עד היום (ישנן לכך השערות בלתי מבוססות), לא עלה הדבר בידו. אולם למה שלא זכה הוא עצמו — זכו תלמידיו, בעקבותיו התחוללה תנועת עליה כבירה לארץ, זו עליית הפרושים שהיתה יסודה של העדה האשכנזית בירושלים, המחבר מנסה להזכיר כי מגמתם של ראשוני העולים היתה לייסד בארץ-ישראל מרכז לתורת הגר"א שישפיע על הגולה ויעצור בעד זרם החסידות בליטא.

תחילת התייבותם של תלמידי הגר"א היתה בצפת, הללו סבלו רעב ומחסור ורק לאחר-מכן החלה התייבותם בירושלים. ייסוד היישוב בירושלים היה יותר קשה מאשר בצפת וזאת עקב עולם של הערבים שהכבידו ביותר על היהודים, כי זאת עלינו לזכור שבמשך למעלה ממאה שנה (החל מימי רבי יהודה החסיד) לא היתה דריסת רגל לאשכנזים בירושלים וגם היהודים הספרדים סבלו בה מעול הערבים יותר מאשר בצפת ובטבריא, כי יהודי הגליל מצאו מחסה בצל השר ר' חיים פרחי בעכו, ואילו בירושלים לא היה להם מגן.

המחבר מציין כי אף שלתנועת עלייה זו מייחסים כיוסופים משיחיים, הללו אף מצאו את ביטויים בתלמידו של הגר"א הגאון רבי חיים מוואלז'ין, בדרשותיו שראו אור, הרי למעשה נשאה עליה זו בעיקרה חותם ריאלי והיתה מיוסדת על חיבת הארץ לשמה.

במאמרו על "גורל ישיבת "עץ-חיים" בירושלים", מוצאים אנו פרטים על "מפעל הפיס" דאז כדי לבסס את קיום התלמוד-תורה והישיבה אשר נוסדו במשוער בשנת תרכ"ב, הגה ר' שאול בנימין הכהן, עסקן רב פעלים, רעיון

* שידור ב"קול ישראל" בירושלים, ג' בחשוון תשל"ב.

* "פרקים בתולדות היישוב הישן", מאת א. ר. מלאכי, הוצאת אוניברסיטת תל-אביב ו"הקיבוץ המאוחד" תשל"א, 412 עמודים.

נועזו באותם הימים לרכוש חצר גדולה ולהעלות בגורל את בתי החצר. «אגרות נשאות פרסים» אלה תמכרנה בחוץ-לארץ ופדיון ההגרות יכניסו «כסף תועפות» לישיבה. רעיון זה חדש היה בירושלים, ובעקבות ישיבת «עץ חיים» הלכו יתר מוסדות הציבור בירושלים וכן התקינו גם גורלות בבית החולים «משגב לדך» של הספרדית ואחרים.

תכנית ההגרלה נדפסה בעברית ובגרמנית וההגרלה עצמה נועדה להיערך בנוכחות הקונסול הפרוסי בירושלים ובביתו. בתעודתו של הקונסול שנלוותה לאגרות ההגרלה הדגיש הקונסול את חשיבותה של הישיבה ותועלתה כבית חנוך להפצת השכלה לילדי ירושלים. עובדה זו עוררה חשש שמא רוח חילונית תשרור בישיבת «עץ חיים». והמתנגדים לגורל פירסמו פסק-דין בחתימת י"ב אנשים מראשי הפרושים ובראשם רבי שמואל סלאנט, האוסרים הפצת אגרות ההגרלה בחוץ לארץ.

ממאמרו «לתולדות מסחר האתרוגים», אנו לומדים כי לפנים בישראל היתה מכירת האתרוגים נחלתם של «המשמשים בקודש» או של המשכילים התורניים. מאחד ממכתביו של משה מנדלסון אנו יודעים שגם אבי ההשכלה היה לעתים מוכר אתרוגים. אולם צורת מסחר מסודרת של אתרוגים החלה רק בראשית שנות הששים של המאה הקודמת. למסחר האתרוגים היתה «בורסה» קבועה שמקומה בטריאסט, בה נקבעו המחירים של האתרוגים המשובחים והיקרים ביותר אשר הובאו מקורפו, גינואה ומארוקו.

המסחר באתרוגים מישראל, החל רק בראשית שנות השבעים, אולם לא היו עליו קופצים אם מפני ריחוק המקום, אם מפני מראהו העלוב של האתרוג. א. ר. מלאכי מפרט את השתלשלות מכירתם והחדרתם של אתרוגי ישראל לשווקי העולם ותוך כדי כך הוא מציין את הספיקות שהועלו בדבר כשרותם של אתרוגי ישראל, אם משום שהללו «מורכבים» ואם מסיבות אחרות, והוא מציין שעד שנות החמישים למאה שעברה היו כל אתרוגי ארץ ישראל מוחזקים ככשרים על סמך מסורת עתיקה הנמשכת מימי רבי יוסף קארו, המבי"ט ורבי משה אלשיך, ורק משנת תר"א ואילך עורערה חזקת רבים מהם.

כל הרוצה לעמוד על האווירה הקנאית ששררה בישוב הישן משלהי המאה הי"ח עד למוצאי המאה הי"ט, ימצא עניין רב לענות בו במאמרו «החרם בדורות האחרונים». החוקר מלאכי, המהלך כבן-בית במוצאותיה ומבואיה של התקופה הנסקרת, מתאר בהרחבה טקסי החרמות שהפכו לא אחת לרועץ. מוסד החרם, מבחינה מילולית, ראשיתו כידוע בימי יהושע בן נון (בחרם ענן), אבל במשמעות שונה היה בימי הביניים והדורות שאחריהם מוסד מועיל בישראל, כי הוא הפיל חתיתו על מלשינים ומפקיעי שערים, על מבזי תלמידי חכמים ומוציאי דיבה ולעז. אולם בשעה שנשק זה הפך לשבט בידי קנאי ירושלים, הרי שהירבה מחלוקת בישראל. הנה כי כן אנו מוצאים כי בזמנו החרומו בירושלים את משה מונטיפיורי משום שנכנס אל מקום המקדש ועלה על הר הבית. אולם דווקא מחרם זה רואים אנו את גדלות נפשו של מנטיפיורי, הלה מיהר לקבל גזיפה והרבנים התירו את החרם וכאשר החרומו אותו בשנת תרכ"ו קנאים שנית, שלא מרצון

חכמים, על חפצו לפתוח בית-ספר לנערות בירושלים, הושיב הקונסול הבריטי את המחרימים במשמר, ואילו מנטיפיורי מיהר לשחרר אותם ואף העניק מתנת כסף למחרימים.

ומי לא הוחרם באותם הימים? מצודתם של המחרימים בירושלים היתה פרושה גם על הגולה ובה נלכדו רבי חיים האלברשטם, הצדיק מצאנז, ההיסטוריון גרץ ורבי עזריאל הילדסהיימר מברלין... ובארץ-ישראל, י. ד. פרומקין ויחיאל מיכל פינס, ולמעלה מהם: החרם הראשון בפקודת רבי משה יהושע לייב דיסקין, הרב מבריסק, הוכרז בשנת תרל"ח עת הציע מונטיפיורי לפני רבי שמואל סלאנט להעמיד מורה ערבי לתלמידי תלמוד תורה „עץ חיים“, וגם שלח סכום כסף לשלם שכר המורה, החלו הקנאים להפגין ומבית מדרשו של הרב דיסקין יצא החרם.

לא ייפלא, איפוא, שספר זה, שהוא אסופת מחקריו של אלעזר רפאל מלאכי, נקרא בענין רב, כרומאן ממש. כבני מרון, עוברים-חולפים לפניך דמויותיהם של אותם אישים שעיצבו פני העיר במשך מאות השנים וכך מתגלית כאן ירושלים של מטה ושל מעלה.

